

O‘SIMLIKLAR OLAMIGA INSON FAOLIYATINING SALBIY TA’SIRI, HAMDA UNI OLDINI OLISH CHORA TADBIRLARI

Xalmatova Shoxistaxon

FDU Ekologiya kafedrasi dotsenti q.x.f.n, dmire905@gmail.com.

Gaybullayeva Madina

FDU Ekologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi,
gaybullayevamadina35@gmail.com

Akramov Adhamjon

FDU Ekologiya kafedrasi o‘qituvchisi
adhamjonakramov93@gmail.com

ANNOTATSIYA

Insonni tabiatga, tirik mavjudotlarga ta’siri, albatta qadim davrlardan oq boshlangan. Qadimgi kishilik jamiyatidagi formatsiyalarda tabiatdan foydalanish, rejasiz va tartibsiz bo‘lgan. Agar insonlar faoliyati tartibsiz holda rivojlansa, ya’ni ongli ravishda boshqarilmasa, u o‘zidan so‘ng faqat cho‘lni qoldiradi. O‘simliklarni dunyosi tiklanadigan tabiiy resurslarga kiradi, ularni yaxshi xususiyatlari borki, ular doimo o‘shish, rivojlanishida, yangilanib turishda. Lekin bunday normal holatda ularni tiklanib turishi uchun ularga ko‘rsatilayotgan ta’sirlar ham bir me’yorda bo‘lishi kerak. Agarda ularga bo‘lgan ta’sir shu qadar beqiyos va kuchli bo‘lsa tiklanadigan tabiiy resurslar ham tiklanmaydigan holatga tushib qoladi. Shuning uchun ularni hayotida inson ongli ravishda ishtirok etishi, bu jarayonni me’yorlab, boshqarib borishi zarur. Tabiatda o‘simliklar dunyosiga ko‘rsatiladigan antropogen omillarning salbiy ta’sirini kamaytirish yoki ularni batamom yo‘qotish kerak.

Kalit so‘zlar: tabiiy resurslar, o‘simliklar, antropogen omil, tabiat, flora, fauna, qizil kitob, populyatsiya.

ABSTRACT

Man's influence on nature and living creatures has certainly started since ancient times. In the formations of ancient human society, the use of nature was unplanned and irregular. If human activity develops in a disorderly manner, that is, if it is not consciously controlled, it will leave behind only a desert. The world of plants is a renewable natural resource, which has good properties that are constantly growing, developing, and renewing. But in order for them to recover in such a normal state, the effects shown to them should be of the same standard. If the impact on them is so incomparable and strong, the renewable natural resources will also become non-renewable. Therefore, it is necessary for a person to consciously participate in their

life, regulate and manage this process. It is necessary to reduce or completely eliminate the negative impact of anthropogenic factors on the flora in nature.

Key words: *natural resources, plants, anthropogenic factor, nature, flora, fauna, red book, population.*

KIRISH

Butun evolyutsiya davomida yer yuzida hayot juda murakkab va barcha tirik organizmlarni o‘zaro birligi, bir-birini taqozo etishlari bois, uni o‘zi uchun zarur bo‘lgan biogen elementlarni doimiy ravishda ta‘minlanib kelingan. Tirik moddaning muhim bioximik funksiyasi bor ya‘ni hayot doimiy ravishda davom etib kelgan. Bu jarayonda, birinchi o‘rinda insonni roli katta. Yer yuzini o‘zgartirishda, oxirgi asrlarda, ayniqsa insonni ta‘siri kuchayib ketdi, bu insonni biologik tur sifatida ta‘siri emas balki, uni xo‘jalik faoliyati tufayli sodir bo‘lmoqda.

Insonni tabiatga, tirik mavjudotlarga ta‘siri, albatta qadim davrlardan oq boshlangan. Insonni hayvonlardan foydalanishi, dehqonchilik bilan shug‘ullanishi o‘zlashtirib olishi, asta-sekin tabiiy o‘simliklar qoplamlarini o‘zgarishiga olib keladi. Qadimgi kishilik jamiyatidagi formatsiyalarda tabiatdan foydalanish, rejasiz va tartibsiz bo‘lgan. Agar insonlar faoliyati tartibsiz xolda (istisno, o‘zi bilarmonlik) rivojlansa, ya‘ni ongli ravishda boshqarilmasa, u o‘zidan so‘ng faqat cho‘lni qoldiradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma‘lumki inson o‘simliklar dunyosiga, qadim zamonlardan buyon ta‘sir etib kelgan va ta‘sir etmoqda. Bunday bo‘lmasligini ham iloji yo‘q, chunki o‘simliklar, ularni hosili, mevalari insonlar uchun muhim ist‘emol qiladigan manbalari sanaladi. Nafaqat ular ist‘emol qilinadigan, hamda keng ravishda boshqa maqsadlar uchun ham ishlatilgan. Ulardan o‘tin sifatida, qurilish materiallari sifatida, dori-darmon va boshqa manbalar sifatida foydalanib kelingan.

Oldingi paytlarda ibtidoiy odamlar o‘simliklarni mevalarni, ildizlarini (kartoshkalari) terib ist‘emol qilganlar. Bunday ta‘sirlar uncha kuchli bo‘lmagan, ularga uncha salbiy ta‘sir etmagan. Keyingi vaqtlarda yer yuzida insonlar sonini ko‘payib borishi, ularni ehtiyojini ham haddan tashqari oshirib yubordi, ya‘ni antropogen ta‘sirlarining miqyosi va xillari oshib ketdi. O‘simliklar dunyosiga bo‘lgan ta‘sir, tazyiqning ortib ketishi, o‘simliklarning holatini yomonlashtirdi, ularning tiklanish jarayonlarini susaytirib yubordi.

O‘simliklarni dunyosi tiklanadigan tabiiy resurslarga kiradi, ularni yaxshi xususiyatlari borki, ular doimo o‘sish, rivojlanishida, yangilanib turishda. Lekin bunday normal holatda ularni tiklanib turishi uchun ularga ko‘rsatilayotgan ta‘sirlar ham bir

me'yorda bo'lishi kerak. Agarda ularga bo'lgan ta'sir shu qadar beqiyos va kuchli bo'lsa tiklanadigan tabiiy resurslar ham tiklanmaydigan holatga tushib qoladi. Shuning uchun ularni hayotida inson ongli ravishda ishtirok etishi, bu jarayonni me'yorlab, boshqarib borishi zarur.

Insonni tabiatga, jumladan o'simliklar dunyosiga bo'ladigan ta'siri ongsiz va ongli ravishda sodir bo'ladi. Insonning ongi ravishda o'simliklarni ko'plab yig'ishi, o'rmonlarni kuydirib yuborishi, ularga (ya'ni o'simliklarga) salbiy ta'sir ko'rsatgan. Hozir ham ongsiz ravishda odam bir joydan, ikkinchi joyga borib, o'zi bilan birga, ya'ni o'zi bilmagan holda ayrim o'simliklarni (bodom, pista, yong'oq, zira, zirk) olib borib yangi joyga tushirishi mumkin. Bu esa o'sha joylarda yangi o'simliklarni paydo qiladi, bora-bora ular ko'payib ketishi mumkin.

Insonlar yangi-yangi unumdor yerlarni o'zlashtirish uchun tikonli, chakalakzorlarni kuydirib yuborgan. Natijada o'sha yerlardagi qimmatli va noyob o'simliklar turlarini yo'qolib ketishiga olib kelgan. Ongsiz ravishda bir o'simlikni ko'paytirish deb ikkinchi, u o'ylamagan turni keltirib chiqarishi ham mumkin.

Insonlar o'zlari uchun qulay va yaxshi hisoblangan mashina, traktor va samolyotni ixtiro kildi, lekin ular atrof-muhitga zarali gazlarni chiqarib o'simliklarga salbiy ta'sir etmoqda. Transport vositalari ko'plab kislorodni sarf qilib, karbonat angidrid gazini atmosferaga chiqarmoqda, demak insonlarning faoliyati bilan bog'li holda atmosferani tarkibi o'zgarib, u esa o'simliklar dunyosiga salbiy ta'sir etmoqda.

Biz O'zbekistonda uzoq yillar mobaynida Mirzacho'lni, Nishoncho'lini, Malikcho'lini, Jizzaxcho'lini, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlaridagi qo'riq va bo'z yerlardan 1,5 mln gektar maydonlarni o'zlashtirdik va shu darajadagi ko'p sug'oriladigan yerlarni qishloq xo'jaligi tarkibiga kiritdik. Bu jarayon tufayli esa juda katta maydonlardagi tabiiy muhitni o'zgartirib, sun'iy muhitga aylantirdik. Natijada juda katta-katta maydonlardagi tabiiy o'tloqzorlarni, pichanzorlarni yo'q qilib yubordik.

O'simliklar qoplamini hosil qiluvchi daraxt va butalarni, ayniqsa yo'q qilib yuborildi. Ma'lum bo'lishicha bundan bir necha asrlar muqaddam Afrikada qalin o'rmonzorlar bo'lgan, hozir ular o'zgartirilib ham daraxtlardan, butalardan iborat bo'lgan savanna, yarimsavanna deb ataluvchi saxro elementlarigina saqlanib qoldi xolos.

Markaziy Osiyo mamlakatlarining tog'larida tarqalgan keng bargli daraxtlardan, hamda archazorlardan iborat o'rmonlar mislsiz darajada antropogen ta'sirlarga uchradi. Natijada qadim zamonlarda qalin bo'lgan o'rmonzorlarning maydonlari keskin qisqardi. Bunday daraxtlardan tog'li rayonlarda keng tarqalgan mahalliy aholi o'tin va qurilish materiali sifatida foydalanganlar. Shunday qilib qadim zamonlarda keng tarqalgan

yong‘oqzorlar, olmazorlar, olchazorlar do‘lanazorlarning populyasiyalari hamda maydonlari kamayib ketgan.

Hozirgi vaqtda juda kam maydonlardagina saqlanib qoldi xolos. Bu borada ulug‘ hamyurtimiz Zaxiriddin Muhammad Bobur mashxur “Boburnoma” asaridan ko‘p manbalarni bilamiz. Bulardan ma‘lum bo‘lishicha tog‘li hududlarda pistazorlar, bodomzorlar bo‘lganini bilamiz. Flora va faunamizning qadim zamonlarda juda boy va xilma-xilligini bilamiz.

Buyuk allomalarimizdan biri Zaxiriddin Muhammad Bobur bir joyni o‘zida 32 ta lola turini sanaganini yozadi. Hozirda esa bunday lolazorlar butunlay yo‘q bo‘lib ketgan. Ma‘lum bo‘lishicha ilgari butun tog‘-oldi (adir) rayonlarda qalin bodomzorlar va pistazorlar bo‘lgan ekan. Faqatgina hozir Farg‘ona shahridan chiqaverishda Vodil yo‘lida (o‘rikzorni atrofida) qadimgi pistazorlarning qoldiqlari qolgan xolos.

Archazorlarni ko‘plab maydonlari yaxshilarcha kesib yuborilgan, ayniqsa archa daraxtlari yaxshi qurilish materialli bo‘lgan. A.YA.Butkovning (1938) habar berishicha Surxondaryoning yuqori Machay degan qishlog‘ida (tog‘li qishloq) har bir uyni qurilishi uchun 40-50 tadan archa daraxtidan foydalanilgan ekan.

Hozirgi vaqtdagi iqtisodiyotiga o‘tish davrida dori-darmon manbalarining taqchilligi tufayli tabiiy shifobaxsh o‘simliklarga bo‘lgan talab va extiyojning ortib borishi tufayli qator salbiy xolatlar kuzatilmoqda. Bir qator tog‘li xududlardagi aholi yashaydigan qishloqlarni atrofida juda ko‘plab dorivor o‘simliklarni ko‘p miqdorda terib olingan, ularni zaxiralarni keskin kamayishiga olib keldi. Shu bois Bo‘stonliq, Parkent, Oxangaron, Angren xududlaridagi, mashxur Shoximardon va Arslonbob masivlarida qator shifobaxsh o‘simliklarni zaxiralari tugatildi. Bunday o‘simliklardan choy o‘ti, ayiq o‘ti, kiyik o‘ti, arslonquyruq, sug‘ur o‘ti, parpi, oltin tomir, sachiq o‘t, bozulbang, o‘lmas o‘t va boshqalar.

Ilgarigi vaqtlarda Surxondaryo viloyatining mashxur Sangardon va To‘palangsoy havzalarida mashxur yurak xastaligining dorisi sifatida ishlatiladigan omonqora o‘simligining zaxiralari qariyb tugatildi. Huddi shuningdek Qashqadaryo va Samarqand viloyatlarida tarqalgan anzur piyozi. Buxoro va Samarqand viloyatlarining dasht zonalarida tarqalgan bozulbang o‘simliklarini ham zaxiralari tugatilib, ular “Qizil kitob” larga kiritildi. Shu kabi Surxondaryoning mashxur Bobotog‘ida ko‘zoynak ilon, toshbaqa, echkamar kabi hayvonlarni populyatsiyalariga katta zarar etkazilgan.

Yuqorida biz ongli ravishda insonni tabiiy floramizga bo‘lgan salbiy ta‘sirini ko‘rdik. Endi esa xuddi shuningdek salbiy tasirotda chorva mollari tomonidan ham sodir etilmoqda. Tog‘li xududlarda hozir ham juda ko‘p chorva mollari archazorlar, olmazorlar, do‘lanazorlar va na‘matakzorlar orasida me‘yoriy ravishda boqilmoqda.

Ular buta va daraxtlarni shox-novdalarni sindirib payxon qilmoqda va ularni tiklanish imkoniyatlarini keskin susaytirmoqda. Chorva mollarni o'rmonzorlarda boqmaslik kerak yoki ularni me'yorda boqishni keltirish zarur.

Yana shu narsani ta'kidlash joizki, atrof-muhitdagi chiroyli va xushbo'y gullaydigan o'simliklarga ham kuchli tazyiq tushmoqda. Shu bois, yaqin aholi yashaydigan tog'li xududlarning atroflarida lolalar, shirachalar, gulisalim kabi manzarali o'simliklarning zaxiralari kamayib, ularni areallari keskin qisqarib bormoqda.

O'simliklar dunyosiga salbiy tasir ko'rsatadigan antropogen omillariga, yana kimyoviy birikmalar bilan qishloq xo'jalik ekinlariga ishlov berishni kiritish mumkin. Bunda begona o'tlarga qarshi ayrim gerbitsidlar ishlatiladi, bu jarayonda ayrim ko'ngilsiz xodisalar ham bo'ladi. Begona o'tlar bilan bir qatorda boshqa o'simliklar ham yo'qotiladi. Gerbitsid, pestitsid, insektitsidlar foydali xususiyati bilan birgalikda salbiy tomonlari ham bor.

Xullas tabiatda o'simliklar dunyosiga ko'rsatiladigan antropogen omillarning salbiy ta'sirini kamaytirish yoki ularni batamom yo'qotish kerak.

Insonni o'simliklarga va o'simliklar qoplamiga ta'sirini quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin.

1. Florani boyitish (Yoki uni butunlay o'zgartirish). Bunda botanika bog'lari, qo'riqxonlar, buyurtmaxonalar orqali floramiz yoki o'simlik qoplamlari o'zgartiriladi. Muhofazaga muhtoj turlar aniqlanib ular "Qizil kitob" larga kiritiladi va ular muxofaza etiladi.

2. Areallarni qisqarish yoki turlarni yo'qolib borishi. Bunda ongli va ongsiz ravishda insonlar florani o'zgartiradi. Muhofazaga muhtoj turlar aniqlanib ular "Qizil kitob" larga kiritiladi va ular muhofaza etiladi.

3. Yerlarni xaydash, o'rmonlarni maydonlarini qisqarishi o'simliklarga salbiy ta'sir etadi, ko'pchilik turlar yo'q bo'lib ketadi.

4. Suv chiqarish, sug'orish tufayli o'simliklarning holatini yahshilanadi, ularni hosildorliklari ortadi. Sun'iy agrofytosenozlar hosil qilish mumkin va zarur.

5. Insonlarning ish faoliyati va mexnat qilish dastgohlari (zavod va fabrikalarda) orqali atmosferaga tutun chang va boshqa kimyoviy birikmalar chiqarib o'simliklarga salbiy ta'sir etadi.

6. Ruderal begona o'tlarni keltirib chiqarish axlat va boshqa xo'jalik chiqindilari tashlangan joylarda sodir bo'ladi.

7. Suniy fitotsenozlarning hosil qilish. Bunda yuqori xosilli o'simliklar tanlab olinib, ular suniy ravishda o'stirilishi zarur.

XULOSA

Xulosa oʻrnida shuni takidlash joizki, oʻsimliklar olamini va inson hayotidagi oʻrni va roʻli gʻoyat katta. Ular doimiy ravishda atmosferani kislorod bilan boyitib, karbonat anhidrid gazini kamaytirib turadi. Hech mubolagʻa qilmay aytilish mumkinki, Yer yuzidagi oʻsimliklar dunyosini hayotning asosi, barcha tirik mavjudodlar borligʻini taminlovchi asosiy manba sanaladi.

Shuning uchun yashil xazinamiz hisoblangan oʻsimliklar dunyosini muhofaza qilish barchamizning qarzimiz va farzimizdir. Zero bu olam ham hozirgi va kelgusi avlodlarga uzoq yillar xizmat qilmogʻi kerak.

REFERENCES

1. Халматова, Ш., Усманова, Т., & Акрамов, А. (2022). ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ВОЗДЕЙСТВИЯ ЧЕЛОВЕКА НА РАСТИТЕЛЬНЫЙ И ЖИВОТНЫЙ МИР. *THEORY AND ANALYTICAL ASPECTS OF RECENT RESEARCH*, 1(5), 547-554.
2. Abarjon oʻgʻli, A. A., & Barchinoy, M. (2022). YER USTI VA OSTI SUVLARINI IFLOSLANTIRUVCHI ASOSIY MANBALAR. *IJODKOR OʻQITUVCHI*, 2(20), 216-219.
3. Abarjon oʻgʻli, A. A. (2022). SHOʻRLANGAN ERLARDA DUKKAKLI DON EKINLARINI EKISHNING AFZALLIGI. *INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM*, 2(18), 351-354.
4. Холикулов, М., & Ёкубов, Ж. (2022). ГУЛШИРАНИНГ ҚАЙТА-ҚАЙТА ОЛИНИШИНИ УНИНГ УМУМИЙ МИҚДОРINI ОШИРИЛИШИГА ИЖОБИЙ ТАЪСИРИ. *INNOVATIVE DEVELOPMENTS AND RESEARCH IN EDUCATION*, 1(6), 81-86.
5. Холикулов, М. Р., & Хамидов, Г. Х. ФЛОРИСТИЧЕСКИЙ СОСТАВ МЕДОНОСНЫХ РАСТЕНИЙ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ И ПУТИ ИХ РАЦИОНАЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ОХРАНЫ.
6. Xolikulov, M. R. (2020). THE HERB (*Capparis spinosa* L) IS AN IMPORTANT HONEY PLANT. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(3), 165-170.
7. Ahmedova, D. M., & Maksudova, G. M. (2020). THE ROLE OF MOISTURE AS AN ECOLOGICAL FACTOR IN GROWTH OF COTTON PLANTS. *Theoretical & Applied Science*, (8), 73-76.
8. Ahmedova, D. M., & Maksudova, G. M. (2020). МОРФОЛОГИЯ ПЫЛЬЦЫ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ И ГИБРИДОВ ХЛОПЧАТНИКА. *Theoretical & Applied Science*, (5), 84-87.

9. Zakirova, S., Axmedova, D., & Artikova, G. Z. (2021, July). AGROTECHNICAL MEASURES FOR SAND DEVELOPMENT. In *Конференции*.
10. To'lanovna, M. A., & Erkinovna, U. T. (2022). FARG'ONA SHAHAR INFRASTRUKTURASIDA MANZARALI O 'SIMLIKLARNING TUTGAN O'RNI VA RO'LI. INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM, 2(18), 360-365.
11. Abdullayeva, M., & Gaybullayeva, M. (2022). NO 'XATNI FOTOSINTEZ JADALLIGI VA MAXSULDORLIGIGA EKOLOGIK OMILLAR TA'SIRI. *IJODKOR O'QITUVCHI*, 2(22), 341-346.
12. Abdullayeva, M. (2022). KUZGI BUG 'DOYNING FOTOSINTEZ MAHSULDORLIGIGA KO 'CHAT VA O 'G 'ITLAR MIQDORINI TA'SIRI. *IJODKOR O'QITUVCHI*, 2(22), 334-340.
13. Гайбуллаева, М. Ф., & Абдулазизова, Н. (2019). Роль развития экологического образования в Республике Узбекистан. *Молодой ученый*, (17), 64-66.
14. Гайбуллаева, М. Ф., Баратова, Ф., & Норкузиева, Т. (2019). Общие проблемы экологии. *Молодой ученый*, (28), 203-205.
15. Turdaliyev, A., Asqarov, K., & Xodjibolayeva, N. (2019). Geoenergetic features of lanthanoids and radioactive elements in irrigated soils. *Scientific journal of the Fergana State University*, 2(4), 53-57.
16. Madina, G., & Adakhamjon, A. (2021). Conservation of flora. *Asian Journal of Multidimensional Research*, 10(11), 195-198.
17. Ahmedova, D., & Akramov, A. (2021, July). USE OF MODERN TECHNOLOGIES IN THE EDUCATION SYSTEM. In *Конференции*.